

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Kamil Vəli Nərimanoğlunun Araşdırmalarında Oğuz Eposunun Tədqiqi Məsələləri

Agaverdi Khalil*

Öz

Görkəmli Azərbaycan əlimi Kamil Vəli Nərimanoğlunun elmi fəaliyyətinin böyük bir hissəsi Oğuz eposunun tədqiqi məsələlərinə həsr olunmuşdur. Kamil Vəli Türk dastanlarını hələ sovet dövründə araşdırmağa başlayıb. Bunların içində Oğuz Türklərinin orta əsrlər dövrünə aid yaradıcılıq nümunələrini əks etdirən "Oğuznamə" silsiləsinə aid mətnlər xüsusi bir yer tutur. Kamil Vəli "Oğuznamə"lərin nəşrə hazırlanmasında, onların müxtəlif istiqamətlərdən öyrənilməsində geniş və ardıcıl fəaliyyət göstərmişdir. Əlimin fəaliyyətində "Kitabi-Dədə Qorqud"un tədqiqi tarixi və dil özəlliklərinin öyrənilməsi ilə yanaşı Dədə Qorqud ensiklopediyasının hazırlanması da önəmli yer tutur.

Açar Sözlər: Kamil Vəli Nərimanoğlu, Türk, Oğuz, Epos, Dədə Qorqud

---

* Dr., Azərbaycan Bilim Akademisi Folklor İnstitutu, hknym65@hotmail.com

Bu makalə dəyərli bilim adamlarından dergimizin də yayın kurulu üzyesi olan sayın Prof. Dr. Kamil Vəli Nərimanoğlu'nun 70. yaşı dolayısıyla kendisine ithaf edilmişdir.

The Research Problems Of The Oghuz Epos İn The Investigations Of Kamil Veli Nerimanoglu

Agaverdi Khalil*

Abstarct

The part of the scientific activity of the well-known Azerbaijani scientist Kamil Vali Narimanoglu was dedicated to the investigation problems of the Oghuz epos. Kamil Vali began to investigate Turkic eposes during the Soviet period. Among them the texts belonging to the series of “Oghuzname” reflecting the creativity examples belonging to the Middle ages of Oghuz Turks take a special place. Kamil Vali worked extensive and systematically in the preparation of “Oghuznames” to the publication, in the learning them from various aspects. In the activity of the scientist the preparation of the encyclopedia of “The Book of Dede Gorgud” take a special place together with the learning of the researching history and the language peculiarities of the “The Book of Dede Gorgud”.

Key Words: *Kamil Vali Narimanoglu, Turkish, Oghuz, epos, Dada Gorgud, investigation*

Giriş

Türk filologiyasının aktual problemlərinin öyrənilməsində böyük və geniş miqyaslı xidmətləri ilə seçilən görkəmli alimlərdən biri Kamil Vəli Nərimanoğludur. Elmi fəaliyyətinin ilk dövrü 1970-ci illərin sonlarına təsadüf edən alimin elə bu dövrdə yazdığı məqalələri elmi mühitə yeni bir istedad, ciddi bir tədqiqatçı gəldiyini göstərirdi. İlk elmi məqalələrini sovet dövrünün durğunluq illərində Kamil Vəliyev imzası ilə yazan alimin cəsarətli əsərləri o zaman ideoloji basqı və sıxıntı içində olan sovet türkologiyasını klassik socialist standartlarının əsarətindən çıxarmaq, Türk həqiqətlərini həqiqi elmi araşdırmaların predmetinə çevirmək yönündə atılmış uğurlu addımlar sayıla bilər.

1970-1980-ci illərdə gənc alim Kamil Vəliyev imzası ilə bir sıra əsərlər yazır. Âlimin bu dövrdə yazdığı əsərlərin içində dil və folklor problemlərinə həsr olunmuş mövzular üstünlük təşkil edir. “Elimizdən-obamızdan” (1980), “Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi” (1981), “Azərbaycan dili tarixi” (1983), “Dastan poetikası” (1984), “Sözün sehri” (1986), “Elin yaddaşı, dilin yaddaşı” (1987), “Linqvistik poetikaya giriş” (1989), “Xalqın sözü, gözəl sözlər” (1991) və başqa bu kimi kitabları folklor və dilin birlikdə öyrənilməsi üçün dəyərli əsərlər kimi Azərbaycan sahəsi türk filologiyasının yaxın tarixində önəmli yer tutmaqdadır. Elmi fəaliyyəti dövründə Kamil Vəlinin orta əsr türk yazılı abidələri, Türk xalqlarının ədəbiyyatı, çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı yüzlərlə məqalələri müxtəlif qəzetlərdə, jurnallarda, toplularda, məcmuələrdə, konfrans materiallarında, kitabların “ön söz”lərində nəşr olunmuşdur. Kamil Vəli “Azərbaycan qəhrəmanlıq eposunun poetik sintaksisi” (1987) mövzusunda doktorluq dissertasiyası yazmış, əldə etdiyi elmi qənaətləri və nəticələri məqalə və kitablarında yayınlamışdır. Kamil Vəli “Kitabi-Dədə Qorqud”dan da, “Oğuznamələr”dən də, “Divani lüğət ət-türk”dən də, “Kutadqu biliq”dən də bəhs edərkən Türk dilinin, düşüncəsinin və mədəniyyətinin səciyyəsinə öyrənib. M.F. Axundovdan da, birinci Türkoloji qurultaydan da yazanda maarifçi təmayülü öyrənib, böyük fikir adamlarının apardığı milli mücadilənin müasir dövr və çağdaş cəmiyyət üçün dəyərini müəyyənləşdirib.

1980-ci illərdə orta əsrlər dövrü Türk yazılı abidələri Azərbaycan Dövlət Universitetində (indiki adıyla BDU-Bakı Dövlət Universiteti) elitasının diqqət mərkəzinə gəlir. Bir tərəfdən mətnşünaslıq araşdırmaları genişlənir, digər tərəfdən isə abidələrin dili ilə bağlı tədqiqatlar yeni istiqamətləri əhatə etməyə başlayır. Bu dövrdə abidələrlə bağlı araşdırmaların əsas koordinasiya mərkəzi BDU və onun dilçi alimləri olur. H. Araslıdan sonra Azərbaycanda Kitabi-Dədə Qorqudun araşdırılmasında ən böyük xidmətləri olan âlim şəxsiyyətlərindən biri Kamil Vəli Nərimanoğludur. “Dastan poetikası” adlı əsərlə abidə üzərində aparılan linqvistik araşdırmalar ümumiləşdirilir, poetika məsələləri elmi dövriyyəyə daxil edilir (1984).

Kamil Vəlinin araşdırmalarının əsas elmi istiqaməti Türk dilinin quruluş özəlliyini və mənə gözəlliyini aydınlaşdırmaq, onun əsaslarını müəyyənləşdirmək, dilin təbiətindən irəli gələn təməl tipləri, prinsipləri və qanunauyğunluqları aşkarlamaqdan ibarət olmuşdur. Bizim müəllimimiz olmuş mərhum professor Ələvsət Abdullayevdən sonra Azərbaycan dilinin sintaksisinin ən yaxşı bilicisinin də Kamil müəllim olduğunu bilirəm və bunu tam əminliklə ifadə edirəm. Kamil müəllimin sintaksis bilicisi olmasının digər fərqli cəhətləri var. Çünki o, dili təkcə statik

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

vəziyyətdə deyil, eyni zamanda poetik şəraitdə, bədii situasiyada və mətn mühitində öyrənirdi. 1980-ci illərdən etibarən Azərbaycan dilçiliyinə poetik sintaksis təlimi Kamil Vəlinin araşdırmaları və mühazirələri ilə daxil olur. Azərbaycan dilinin linqvopotikasının ilk nəzəri nümunələri də Kamil Vəli tərəfindən təqdim edilir və Azərbaycan Türkcəsinin öyrənilməmiş bu sahəsinin tədqiqində yeni bir yönüm və mərhələ başlanır. Düşünürəm ki, Kamil Vəlinin linqvopotika nəzəriyyəsi və təhlil təcrübələri ilə Türk atalar sözünün, nağılının, dastanının, bayatısının, türküsünün sintaksisi öyrəniləcək və bizim folklor dilimizin ümumi təsvirindən daha dərin məsələlərinə keçiləcək, bu sahədəki poetik ünsiyyətin sintaktik modelləri, qəlibləri və cümlənin konstruktiv tiplərinin konkret nümunələri müəyyənləşdiriləcəkdir.

Kamil Vəli poetik sintaksis problemlərini öyrəndiyi obyektlərin, bədii mətnlərin içərisində Oğuz eposunun xüsusi bir yeri vardır. Bir çox tədqiqatlarda oğuz eposunun önəmli bir qismi oğuznamə olaraq səciyyələndirilir. Geniş mənada oğuznamə oğuz türklərinin bədii yaradıcılığını əks etdirir. Dar mənada oğuznamə oğuz türklərinin yaradıcılıq nümunələrindən biridir. Hərfi mənada oğuznamə oğuzların kitabıdır. Kamil Vəli oğuznaməni belə səciyyələndirir: “Oğuznamə-oğuz eposudur. Oğuznamə-oğuz tarixidir. Oğuznamə-oğuz mədəniyyətinin nəsil-dən- nəsələ keçə-keçə yaşayan həyat kitabıdır.”¹ Bizə qədər müxtəlif əlyazma nümunələrində gəlib çatan “oğuznamələr” salnamə, mənzumə, atalar sözləri, əfsanə, rəvayət və dastanlardan ibarətdir. Daşdığı məlumatın səciyyəsi baxımından “oğuznamələr” tarixi, epik, poetik və paremioloji şəkilləri özündə ehtiva edir.

Faruq Sümərin “Oğuzlar” kitabının 1992-ci ildə Ramiz Əskər tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcüməsinə yazdığı “Oğuzlar” və onun müəllifi Faruq Sümər haqqında söz” başlıqlı yazısında “Tarixçi-oğuzşünas, ədəbiyyatçı-qorqudşünas Faruq bəyi ümumən Türk dünyasına ömür həsr edən qiymətli elm adamı” kimi səciyyələndirir.² Onu Orxan Şaiq Gökyay, Məhərrəm Erkin, Xalıq Koroğlu, Fəxrəddin Kırzioğlu, Kilisli Müəllim Rifət, Zəki Vəlidi Toğan, Əbdülqadir İnan, Əhməd Cəfəroğlu, Bahəddin Ögəl, Həmid Araslı, Əbdülzəl Dəmirçizadə, Əli Sultanlı kimi böyük alimlərin sırasında təqdim edir. “Oğuzların tarixi”, “Oğuzların boy təşkilatı” və “Oğuzların dastanları” adlı üç hissədən ibarət olan bu kitabı Azərbaycan oxucusuna tanıdarkən yazır: “Alimin dastanlara yanaşma tərzini qeyri-adidir. Bu qeyri-adilikdə filoloji və tarixi səpkinin parallel, atbaşı davam etdiyi, bir-birini tamamladığı müşahidə olunur.”³ Tarixi-filoloji araşdırma ilə əldə edilən qənaətlər bir daha təhlildən keçirilir və tədqiqatda araşdırılan məsələnin əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilir. Məlum olur ki, “müəllif ayrı-ayrı boylar üzrə, onların məskunlaşdıqları yerləri, yaşadığı məskənləri, qurduqları dövlətləri, ümuməoğuz tarixində oynadıqları rolları və s. araşdırmışdır.”⁴ Faruq Sümərin Oğuz eposunun öyrənilməsindəki çox dəyərli xidmətləri K. V. Nərimanoğlu tərəfindən çox aydın bir şəkildə diqqətə çatdırılmışdır. Fəzlullah Rəşidəddinin Fars

¹ Kamil Vəli, Oğuznamələr, tərtibçilər və ön sözün müəllifləri: K.Vəli, F. Uğurlu, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1993, s.3

² Kamil Vəli, Rəşidəddin F. Oğuznamə. Azərənəşr, Bakı,1992, s. 2.

³ Vəli, .a.g.e., 1993, s. 4.

⁴ Vəli, a.g.e., 1993, s. 4.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

dilində yazmış olduğu “Cami ət- təvərix” adlı əsərinin oğuzlara aid hissəsinin R. M. Şükürovanın tərcüməsi ilə “Oğuznamə” adlı Azərbaycan dilindəki nəşrinin elmi redaktoru Kamil Vəliyev olmuşdur, Kamil Vəli Fəxri Uğurlu ilə birlikdə 1993-cü ildə “Oğuznamələr adlı kitabda Oğuznamənin uyğur varinatını, Oğuz Kağan dastanını, mənzum “Oğuznamə”ni, Oğuznamə parçalarını, Dədə Qorquda aid edilən sözləri, beytləri, “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənmiş atalar sözləri və zərb məsəlləri, Oğuz deyimlərini, Türkmən oğuznamələrini, Qorkut ata Dışoquzların Qəver xanlığına qarşı köremi, Oğuzların melallaşmaqı, şeirlə olan Qorkut ata adlı mətnləri “ön söz” və “son söz”lə birlikdə tərtib edərək nəşr etmişlər. Kitaba Yazıçıoğlu Əlinin “Səlcuqnamə” adı ilə tanınan kitabından oğuznamə parçaları daxil edilmişdir. Kitabın “Ön söz”ündə “Oğuznamələr” belə səciyyələndirilir: “Oğuznamə-türk xalqının həyatını, mübarizəsini, mənəviyyatını əks etdirən ədəbi-tarixi qaynaqdır”⁵

XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərinə aid edilən “Əmsali-Məmmədəli”, yaxud “Məcmül-əmsali-Məhəmmədəli” adlı Peterburq arxivində saxlanan əlyazmanın 1987-ci ildə Samət Əlizadə tərəfindən nəşrə hazırlanan “Oğuznamə” adlı kitaba Kamil Vəliyev rəy vermişdir. Qeyd edək ki, bu kitabda orta əsrlər dövründə yazıya alınmış iki mindən artıq atalar sözü, məsəl və xalq deyimləri öz əksini tapmaqdadır.

Kamil Vəli, 1990-1998-ci illər arasında “Kitabi -Dədə Qorqud” lüğəti üzərində çalışır. Uzun illər abidə üzərində apardığı araşdırmaları “Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası” (2000) şəklində ümumiləşdirir. Bu fundamental işin hazırlanmasında folklorşünas Füzuli Bayat və Türkiyəli tədqiqatçı Osman Fikri Sərtqaya yaxından iştirak edirlər. Kamil Vəlinin rəhbərliyi və iştirakı ilə hazırlanan bu ensiklopediya onun baş redaktorluğu saxlanmaqla 2000-ci ildə Azərbaycan Dövlət Komissiyasının dəstəyi ilə Bakı “Yeni nəşrlər evi”ndə iki cildə yayınlanır. Alimin KDQ ilə bağlı fəaliyyətində “Dədə Qorqud ensiklopediyası”nın dil və poetika araşdırmaları baxımından xüsusi əhəmiyyəti vardır. Birincisi, ona görə ki, bu ensiklopediya ilk və uğurlu bir təcrübə idi. K. V. Nərimanoğlu və F. Bayatın iştirakı ilə uzun illər ərzində hazırlanmış bu ensiklopediyada “Dədə Qorqud” mətni verilmiş və mətndəki sözlərə elmi şərhlər yazılmışdı. Buradakı şərhlər və izahlar bir çox hallarda elmi oçerklərdən ibarət idi ki, bu da nəşrin elmi dəyərini daha da artırmış olur.

İkincisi, ona görə ki, bu nəşrdə “Dədə Qorqud” mətni ən geniş bir şəkildə araşdırılmışdır. Abidənin lüğət ehtiyatlarının linqvistik və linqvopoetik baxımdan tədqiq olunmasında çox ciddi bir hadisədir. Burada təqdim edilən məlumatlar, izahlar, şərhlər, oçerklər və məqalələr əksəriyyət etibarilə tamamilə yenidir və özündə dərin elmi informasiya daşımaqdadır. Ensiklopediyada görkəmli türkoloqlar T. Hacıyev, S. Əlizadə, K. V. Nərimanoğlu, K. Abdulla, N. Cəfərov, B.Abdulla, F. Bayat, C.Bəydili və b. “Dədə Qorqud” sözlərinə verdikləri izahları geniş əks olunmuşdur.

Abidənin dili eyni zamanda folklor dilinin ən mükəmməl nümunəsidir. Bu gerçəkliyi K. V. Nərimanoğlu belə xarakterizə edir: “Hər şeydən öncə KDQ folklor dilinin təməl örnəyidir. Hər xalqın öz dilində yaranan folklor ana dilinin ədəbi yaddaşdır və əslində dildə olan hər sözün el dilində müəyyənləşən, sabitləşən və dəyişən elə bir dəyəri var ki, məhz o dəyər sözün mahiyyətini

⁵ Vəli, a.g.e., 1993, s. 4.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

açmaqda açar rolunu oynayır. Ən qədim sözlər, ana köklər folklor dilindən pərvazlanır. İlkin folklor örnəkləri olan sehrlı kəlmələr, söyləmələr, şaman nəğmələri, əmək və mərasimlərlə bağlı kəlmələr sözlü ədəbiyyatın bünövrəsidir.”⁶ Dilin bütün təbii ehtiyatlarının və bədii şirələrinin toplandığı folklor dili haqqında düşüncələrini “Dədə Qorqud” nümunəsi timsalında izah edən alimə görə, “folklor dili, insanın qəzavü qədərle, tanrı ilə, ilahi qüvvə ilə ünsiyyət dilidir. Folklor dili insanla insanın ən yetgin, doğru-dürüst, təbii ünsiyyət yoludur. Folklor dilinin sadəliyi içində dilin sonsuz mürəkkəbliyinin potensial qüvvəsi – mayası yaşayır. Milli-etnik, etnoqrafik, psixoloji, esteti sosioloji, antropoloji özəlliklərin qaynağı, məbədi olan folklor elə bir fenomendir ki, istər mifoloq, istər filosof, istərsə etnoqraf və ya yazıçı ondan yan keçə bilməz. Bu mənada türk folklorunun təbii ifadə forması kəmiyyət və keyfiyyət dəyərlərinin yekunu olan dastanlardır. Dastan sintezdir və özündə musiqi rəqs, hərəkət özəlliklərini birləşdirir.”⁷

Ensiklopediyada Kamil Vəlinin əvvəlki illərdə “Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlı tədqiqatlarının müəyyən bir hissəsi öz əksini tapır. Kitabda diqqəti çəkən yazılardan biri “Dastan” başlığı altında təqdim edilib. Burada türk xalqlarının dastan yaradıcılığı əsas xüsusiyyətləri ilə səciyyələndirilib. Alim dastan yaradıcılığının türk xalqlarının folklorunda özünüifadə formasının əsas vasitəsi olduğunu xüsusi olaraq vurğulayır:”Bu mənada türk folklorunun təbii ifadə forması dastan yaradıcılığıdır.”⁸

Oğuz eposunun mətn qaynaqları. Oğuz eposunun öyrənilməsində diqqəti çəkən əsas məsələlərdən biri də eposun mətn materialının ümumi səciyyəsinin müəyyənləşdirilməsidir. Biz də belə düşünürük ki, eposu təşkil edən məlumatların ümumi cəhətləri ilə yanaşı, onların mətn tipləri və şəkilləri də aydınlaşdırılmalıdır. Oğuz eposunu biz əski “boy”, “oğuznamə” və dastan olaraq epik ifadə formalarında görürük. Bunların içində təhkiyənin nəzm və nəsr formalarının olduğunu nəzərə alaraq “lirik-epik epos” olaraq səciyyələndirmək olar. Amma bunlar, yəni “boy”, “oğuznamə” və “dastan” (buraya bəhəddirlik nağıllarını da aid edə bilərik) birlikdə oğuz eposunun mətn ehtiyatının yalnız bir hissəsini əhatə edir. Buraya qeyd olunanlarla yanaşı bir sıra mətn qrupları da daxil olur. Beləliklə, “qopuzun və ya sazın müşayiəti ilə oxunan, salnamə, bədii yaddaş-tarix, xartiya, törə, etnik hüquq və dövlət sisteminin inikası olan Türk dastanı bütün xalqların dastan yaradıcılığından özünəməxsusluğu, əhatəliliyi, ərazi genişliyi, kod mürəkkəbliyi ilə seçilir”. Qeyd edilən mətn ehtiyatlarının içərisinə türklər üçün çox önəmli olan və epik strukturda da əhəmiyyətli elementlərdən birini təşkil edən “soy şəcərələri” də aid edilməlidir. Bunların hər biri öz növbəsində epos strukturunun formalaşmasında iştirak edir.

“Türk xalqlarının tarixini və mədəniyyətini əks etdirən qaynaqlar daha çox şifahi yaddaşla ağızdan ağıza keçə-keçə yaşayan söz sənəti örnəkləri ilə bağlıdır. Yazdırılan salnamələr, yasalar, kitabələr, bitiklər, unudulan qayaüstü cizgilər və rəsmlər, damğa və yazı gələniyi folklorla çiyin-çiyinə yaşayaraq xalqın tarixini, mənəviyyatını yaşatmışdır.”⁹

Söyləyici və epos. Folklorun öyrənilməsində əsas problemlərdən biri söyləyici məsələsidir. Çünki söyləyici təkcə mətnin ötürülməsində və variantlaşmasında iştirak etmir, eyni zamanda onu

⁶ Kamil Vəli, Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası. Yeni nəşrlər evi, II cild, Bakı, 2000, s. 198.

⁷ Vəli, a.g.e., 2000, s. 198.

⁸ Vəli, a.g.e., 2000, s. 69.

⁹ Vəli, a.g.e., 2000, s. 69.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

hər dəfə yenidən yaradır, ehya edir. Bu yenidən yaratma prosesində ənənəvi sxemin genişlənməsi, kodun kəmiyyət və keyfiyyət artımı, eləcə də əlavə məlumatın daxil edilməsi baş verir. Ənənəvi mətn söyləyicidən keçərkən onun yaşadığı dövrün, mühitin və şəraitin də gerçəklərini, dəyərlərini mənimsəyir. Ona görə də söyləyicini epik ənənədə qətiyyət mexaniki bir hadisə hesab etmək olmaz. Kamil Vəliyə qədər oğuz mətnlərinin öyrənilməsində diqqət söyləyicidən daha çox əlyazmanı yazan və ya üzünü köçürən katibin üzərində cəmləşdirilirdi. Halbuki katibin imkanları söyləyici ilə müqayisə olunmaz dərəcədə məhduddur. Söyləyici folklorun bir parçası, onun özüdür, katib isə bu prosesin iştirakçısı yox, kənardan təsvirçisidir. Kamil Vəli oğuz eposunun əsas faktorun söyləyicini tədqiqata cəlb edir. Xüsusilə, onun təqdim etdiyi “çoxqatlı struktur” modeli dəqiq bir elmi təsbitdir və tədqiqatçıya mətn məlumatını doğru şəkildə deşifrə etmək imkanı qazandırır. Bu eyni zamanda oğuz eposunun müxtəlif dövrlərdəki söyləyiciləri məsələsinə də düzgün yanaşmaq imkanı verir.

Oğuz eposunun söyləyiciləri sırasında ozanın, baxşının və aşığın xüsusi yeri vardır. Baxşı əsasən, Orta Asiya sahəsində və şərq oğuzlarının ənənəsində özünü göstərir. Baxşılardan burada əsas söyləyici mövqeyində müşahidə edilməsi oradakı Oğuzların Qıpçaqlarla yaxın əlaqələrindən irəli gəlir. Baxşı ənənəsinə Altay kayçıların, qazax akınlarının müəyyən təsirlərinin olması da təbiidir. Şərq oğuzlarının söyləyici ənənəsinin daha çox Qıpçak Türklərindən təsirləndiyi görünməkdədir. Kamil Vəli oğuz söyləyicisini xarakterizə edərək yazır: “Böyük Türk savaşlarında ordunun önündə gedən, döyüşçüləri ruhlandırان, coşduran ozanlar-aşıqlar həm də bu döyüşləri yaddaşlara yazan, nəsil-nəsil ötürən, bütün zamanlar üçün əbədiləşdirən törə daşıyıcıları, mənəviyyat sütunları, sənət ustadları idi.”¹⁰ Kamil Vəli dastan yaradıcılığında, oğuznamə ənənəsində söyləyiciyə, ozana, aşığa xüsusi əhəmiyyət verilməsinin zəruriliyini diqqətə çatdırır. Çünki ənənənin davamlılığının, fasiləsizliyinin məsuliyyəti bu söyləyici xalq sənətkarlarının üzərinə düşür.

“Qopuz –saz sənəti ilə bağlı ozan-aşiq məktəbinin boy-dastan yaradıcılığı, oğuznamə sənəti, sonralar dastan adlanan epos mədəniyyəti Türk həyat tərzi ilə, etnik psixologiyası ilə, yaradıcılıq ənənəsi ilə bağlı təfəkkür fəzasıdır.”¹¹ Musiqinin sadə və ya mürəkkəb quruluşundan asılı olmayaraq o, bütün hallarda ifanın melopoetik bütövlüyü üçün lazım olan zəruri emosional minimumu təmin etmək gücündə olmuşdur.

Kamil Vəli oğuz epik ənənəsində söyləyicinin rolunu ümumtürk kontekstində dəyərləndirir. “Oğuz tarixi, oğuz düşüncəsi ilə oğuz epik ənənəsini üzvi şəkildə birləşdirən oğuznamələri yaradan qam-şaman-ozan-baxşı-akın deyilən qədim söz ustaları, mənəviyyat aləmini sənətdə yaşadan “Haqq-Taala könlünə ilham etmiş” ustadlar olub.”¹² Eposun struktur elementlərinin formalaşmasında, invariant və variant əlaqələrinin genişlənməsində söyləyicinin rolunu araşdırır. “Dastan strukturu bir nəslin (sinxron) müxtəlif ifaçılarında və müxtəlif nəsillərin (diaxron) müxtəlif ifaçılarında nə qədər dəyişə bilər və necə dəyişə bilər sualına dəqiq cavab vermək çətinidir. Ancaq bu dəyişmənin qanunauyğunluğunu belə təsəvvür etmək olar: ixtiyari

¹⁰ Vəli, a.g.e., 2000, s.69.

¹¹ Vəli, a.g.e., 2000, s.69.

¹² Vəli, a.g.e., 2000, s.69.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

dastan dil kimi insan beyninə çökdürülmüş şəkildə yaşayır, ifa zamanı nitq reallığı qazanır və bütün nitq formulları həmin dilin ifadə formulları kimi meydana çıxır.”¹³Söyləyici və söylənilən mətn arasındakı münasibətin dialektikası da epik ənənənin qanunauyğunluğu çərçivəsində aydınlaşdırılır. “Dastan və ifaçı o vaxta qədər əlaqəlidir, vəhdətdədir ki, poetic struktur, obrazlar, süjet, motiv, uyğun formalarda yaşayır; bir növ “invariant-variant” əlaqəsi və dialektikası mövcuddur.”¹⁴Bu əlaqə əskinin içində yeninin yetişməsinə qədər davam edir. Yeniləşmə dəyişən dövrlə və dəyişən dəyərlərlə bağlı olaraq baş verir. Boyu əlaqəsi və dialektikası mövcuddur.”¹⁵

Bu əlaqə əskinin içində yeninin yetişməsinə qədər davam edir. Yeniləşmə dəyişən dövrlə və dəyişən dəyərlərlə bağlı olaraq baş verir. Boyu boylatdıran, soyu soylatdıran subyektin mövcudluğu epik ənənəni sabit axarda davam etdib, orta əsrlərin sonlarına doğru gətirib çıxarıb. Alplıq epoxasının alp ərənliyə keçməsi, islamla yanaşı təsəvvüfün aparıcı ideyaya çevrilməsi dastanı da, dastançını da dəyişir. “Həmin əlaqə zəiflədikcə yeni dastanının strukturu formalaşmağa başlayır və qədim dastanın daxilində yetişən yeni dastanın strukturu formalaşmağa başlayan yeni dastan dünyaya gələndə yeni “dastan-ifaçı” münasibəti və yeni “invariant-variant” əlaqə dialektikası meydana çıxır.”¹⁶

Kamil Vəliyevlə başlanan bu yönüm aşıq yaradıcılığı sahəsində Məhərrəm Qasımlının “Aşıq sənəti”, Hüseyn İsmayılovun “Göyçə aşıq mühiti” adlı kitablarında, ayrıca olaraq, Şirvan folklor mühiti kontekstində Atəş Əhmədlinin “Folklorda söyləyicilik sənəti” adlı tədqiqatında davam etdirilib.

Oğuz eposu və oğuznamə. Oğuz eposunun önəmli bir parçası “oğuznamə” adı ilə qeyd olunan mətn qrupudur. “Oğuznamələr Türk xalqının həyatını, mübarizəsini, mənəviyyatını obrazlar, bədii lövhələrlə əks etdirən ədəbi-tarixi qaynaqlardır”¹⁷

“Türk mifoloji düzümünü zaman-zaman saxlayan oğuznamələr Türk epik ənənəsinin, etnomədəni sisteminin daşıyıcısı kimi istər Şərqi (Türküstan, Sibir), istər də Qərbi (Azərbaycan, Ön Asiya) variantlarında Mətə haqqında verilən yarıtarixi, yarıəfsanəvi yadigârları, Oğuz Kağan dastanını, eləcə də Rəşidəddinin (XIV əsr), Yazıçioğlu Əlinin (XV əsr), Hafiz Əbrunun (XV əsr), Həsən Bayatlının (XV əsr), Salır Babanın (XVI əsr), Əbül Qazinin (XVII əsr)... əsərlərindəki ayrı-ayrı hissələr, qeydlər, eləcə də Çin, ərəb və fars dillərindəki mənbələr, qaynaqlar oğuznamələrə işıq salan ədəbi-tarixi mənbələrdir. Bu oğuznamələrin rəmzə çevrilmiş örnəyi KDQ dastanlarıdır”¹⁸ Oğuz ənənəvi mədəniyyətini, mənəvi konseptlərini və bədii-poetik resurslarını daha dəqiq müəyyənləşdirmək üçün oğuznamələrin mətn məlumatlarının bir araya gətirilməsinin zəruriliyi vurğulanır. “Şübhəsiz ki, Oğuznamələr çox olmuş, Türküstanda, Qafqazda, Sibirdə, Ön Asiyada dildən-dilə gəzmişdir. Fəqət bizə Drezden və Vatikan əlyazmalarında gəlib çatan, XV əsrdə başqa

¹³ Vəli, a.g.e., 2000, s.129.

¹⁴ Vəli, a.g.e., 2000, s.129.

¹⁵ Vəli, a.g.e., 2000, s.129.

¹⁶ Vəli, a.g.e., 2000, s.129.

¹⁷ Vəli, a.g.e., 2000, s.129.

¹⁸ Vəli, a.g.e., 2000, s. 69.

əlyazmalarından köçürülməsi təxmin edilən KDQ Azərbaycanın ərazisində formalaşan və coğrafiya, dil-üslub baxımından daha çox Azərbaycan türk dili olan ədəbi abidədir”¹⁹

1-Epos və ritual

Oğuz eposunun az öyrənilmiş sahələrindən biri onun arxaik ritual əsaslarının müəyyənləşdirilməsi problemdir. Burada məsələ eposda görünən ritual rudimətlərinin təsviri deyil, onların motivlənməsi, epos strukturunun formalaşmasında oynadığı rolun müəyyənləşdirilməsi və daşdığı funksional semantikanın aydınlaşdırılmasıdır. Kamil Vəlinin tədqiqatlarında məsələnin bu aspektinin də öyrənilməsinin zəruriliyi diqqətə çatdırılır. Xüsusilə, formul nəzəriyyəsinin tətbiqindən bəhs edərkən ritual formulları ayrıca bölmə olaraq seçilir. “Rəqsi, ifanı, yaradıcılığı birləşdirən aşığın (qədim qamın, ozanın) ritual səciyyəli dastan ifası dünya mədəniyyətində bir fenomen”²⁰ olduğu diqqətə çatdırılır. Eposun nstrukturunu öyrənərkən onun semantik səviyyəsini müəyyənləşdirən əsas elementlərdən biri ritual formuludur. Ritual formullarına toy, yas, hədiyyəvermə, mövsüm və s. aid edilir.

Oğuz eposunun əlaqələri. Kamil Vəli oğuz eposunu ümumtürk eposunun tərkib hissəsi kimi götürür. “Qazax Türkləri arasında “Qorqudun küyləri” (nəğmələri) bugünəcən dolaşırsa, türkmən türkcəsi Dədə Qorqudun məğzini ifadə edən deyimlərlə, dil üslub özəllikləri ilə zəngindir, Sibir Türklərində şaman-qam Dədə Qorqudun adı keçirsə, kiçik Asiya-Türkiyə ərazisində yüzlərlə Dədə Qorqud motivlərini, süjetlərini əks etdirən folklor örnəkləri yaşayarsa, Özbək, Qırğız, Tatar dastanları Dədə Qorqud ruhunu birbaşa və dolay şəkildə saxlayarsa bu böyük abidəni məhdud coğrafiyada anlamağa heç bir elmi əsas tapmaq olmaz. Çünki KDQ-nin dilcə, coğrafiyaca ağırlığı onun ümumtürk, ümumoğuz sanbalını inkar etmir, əksinə təsdiq edir.²¹ Oğuz eposu bütün kökləri və rişələri ilə birlikdə ümumtürk eposundan qaynaqlanır və onunla əlaqəsini heç bir səviyyədə kəsmir. Altaydan başlanan Alp Manaş süjeti Qıpçak eposundan Alp Manas, özbək eposundan Alpamış, oğuz eposundan Alp Bamsı olaraq keçir, şərq Türkləri ilə qərb Türklərini, Sibirlə Orta Asiyanı, Qafqazla Anadolunu birləşdirir.

KDQ-nin poetik sistemi. Kamil Vəli oğuz eposuna Türk dilinin poetik sistemi kimi bir bütöv halında baxır. Alimin müşahidələrinə görə “boyların obraz və poetik sisteminin çoxqatlı tədqiqi ümumi bir bağlılığı, üzvi bir vəhdəti təsdiq edir.”²² Obrazın təhlili zamanı onun epoxal dəyərləri özündə toplayaraq çoxqatlı bir struktura malik olduğunu da təhlil müstəvisinə gətirir. “Məsələn, Dədə Qorqud obrazında şamanlıq, ozanlıq, el ağsaqqallığı, müdriklik kimi xüsusiyyətlər ayrı-ayrı funksional göstəricilər kimi vahid obrazın semantik çoxşaxəliliyini ifadə edir.”²³ Âlim eposun dil poetikasını bədiî ifadə vasitələrinin səciyyəvi xüsusiyyətləri baxımından da dəqiqliklə aydınlaşdırır. “Dastanların dilinə başdan-başa hopan özünəməxsus nəfəs-ritm və intonasiya, təkrarlar

¹⁹ Vəli, a.g.e., 2000, s. 69.

²⁰ Vəli, a.g.e., 2000, s. 129.

²¹ Vəli, a.g.e., 2000, s. 70.

²² Vəli, a.g.e., 2000, s. 70.

²³ Vəli, a.g.e., 2000, s. 70.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

sistemi, səslərin, sözlərin, sintaktik bəçimlərin ardıcıl təkrarı, xüsusi alliterasiya və paralellik, bədii formullar, özünəxas metaforalar və bədii təşbehlər elə bir hava, mühit. İstilik yaradır ki, “Dədə Qorqud” dünyasına daxil olan hər kəsə unudulmaz təsir bağışlayır.”²⁴

Poetik səciyyənin izahında diqqəti sözlərin düzümünə yönəldir. “Qədim Türklərin sözə inamı, sözün magik qüvvəsi şeiri, yəni xüsusi sırası ilə, deyim tərzilə adi danışıqdan seçilən söz düzümünü yaratmışdır.”²⁵ Şeir dilinin təkcə söz düzümü deyil, eyni zamanda onun emosional tərkibi də təhlilə cəlb edilir. “O yerdə ki, şeir səviyyəsində məqamlar var (intizar, təlaş, sevgi, sevinc, kədər, qərıblıq...) orada ozaanı şeir kökündən aşağı salmaq mümkün olmayıb. Qopuzun nümunəsində musiqi də burada öz rolunu oynayıb. Sonrakı dastanlarda da, məsələn, “Koroğlu”da yalnız şeirlər musiqi ilə-sazla oxunur.”²⁶

“Dədə Qorqud” dilinin cazibəsinə, sözün sehrinə düşüb bu dili tamamən şeir hesab edən araşdırmaçılara əlim öz münasibətini aydın şəkildə ifadə edir. “Dədə Qorqud” boylarının vaxtilə şeir olması fikri fərziyyədir. Mövcud mətndə yalnız səcli nəsrədən və ya özünəməxsus Qorqud şeirindən söhbət gedə bilər.”²⁷ Burada keçən şeir nümunələrini səciyyələndirərkən onların şeir nəzəriyyəsindəki yeri miəyyənəşdirilir. “Bu şeir öz poetik ölçüləri olan (ritm, ahəng, vurğu, qafiyə, alliterasiya ...) şeirdir. “Dədə Qorqud” şeiri yalnız “Bilqamıs”, “İncil”, “Avesta”, “Quran” ilə tipoloji müqayisəyə gələn nadir söz sənəti örnəyidir.”²⁸

Oğuz eposunun tədqiqi zamanı Kamil Vəlinin tətbiq etdiyi Lordun formul nəzəriyyəsi mətnin öyrənilməsində yeni yanaşma kimi seçilir. “Məlumdur ki, hər bir dastanın formalaşması uyğun “mifoloji məntiqə” söykənir. İnsan nə qədər ki, sözlərin ifadə etdiyi sehrə inanır, o sözlərin dünyasındakı sirrə tapır, o sözlərin hördüyü həqiqət mif-əsətir həqiqətidir. Və çox sonralar sehrini itirən sözlər nağıllaşır, epik və lirik nəğmələrə çevrilir, bir növ tarixə qovuşur və sonra həyat haqqında, insanlar haqqında dastanlar yaranmağa başlayır. Bu növ tarixin fonunda nağıl ilə mifin qarşılıqlı üzvi əlaqəsi, tarixi transformasiyası eposları doğurur.”²⁹ Eposun formalaşmasında mif-nağıl və tarixi gerçəklik faktorunun hər birinin yeri və rolu haqqında aydın təsəvvür yaradılır. “Qəhərmanlığı, məhəbbəti tərənnüm edən bu eposlar xalq mənəviyyatının ən geniş panoramına çevrilir. Epik nəğmələrdən eposa doğru uzanan yol hər xalqın milli-mənəvi-tarixi psixologiyası, poetik təcrübəsi ilə şərtlənir.”³⁰

Oğuz eposunun poetik sisteminin təhlilinə ilk dəfə olaraq Kamil Vəli tərəfindən formul nəzəriyyəsi tətbiq edilir. Nəzərə alınır ki, “Parri-Lord nəzəriyyəsi ritmik-sintaktik modeli-formulu dastan yaradıcılığının əsasında götürür.”³¹ Kamil Vəlinin araşdırmasında eposun formul üzrə öyrənilməsi üç hissədə təqdim edilir:

1. Sintaqmatik prinsip (başlanğıc, keçid və sonluq formulları).

²⁴ Vəli, a.g.e., 2000, s. 70.

²⁵ Vəli, a.g.e., 2000, s. 70.

²⁶ Vəli, a.g.e., 2000, s. 70.

²⁷ Vəli, a.g.e., 2000, s. 70.

²⁸ Vəli, a.g.e., 2000, s. 70.

²⁹ Vəli, a.g.e., 2000, s. 70.

³⁰ Vəli, a.g.e., 2000, s. 70.

³¹ Vəli, a.g.e., 2000, s. 129.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

2. Semantik prinsip (ritual, döyüş, kütləvi səhnə, öyğü, dua-alqış, məişət, təbiət, hikmətli kəlam, yol formulları).

3. Linqvistik prinsip (söz-formul (metafora), müqayisə-formul, söz birləşməsi-formul (bədi təyinlər), cümlə-formul, mətn formul).³²

Kamil Vəli ayrıca olaraq orta əsrlər dövrü oğuzcasının Dədə Qorqud kitabındakı mətnlərinin sintaktik xüsusiyyətlərini aydınlaşdıran fundamental tədqiqatların müəllifidir. Bu yönündə apardığı araşdırmalarında əlim sintaktik paralelizm problemini geniş və əhatəli bir şəkildə araşdırır. Oğuz eposu nümunəsində aparılan araşdırmada sintaktik paralelizm təzahürləri Türk bədi dilinin təbiətindən irəli gələn qanunauyğunluqlar əsasında incəliklərinə qədər izah edilir. Xüsusilə, türk dilinin şeiriyətinin və şeir dilinin əsasında duran poetik sistemi açır, onu bütün rəngarəngliyi və müxtəlifliyi ilə aydınlaşdırır. Əlimin bu zəngin dil materialı üzərində apardığı araşdırmalardan gəldiyi qənaətə görə Türk dilini poetik sistemi təkrar və sıra üzərində qurulur. Həm təkrarın, həm də sıranın dilin bütün səviyyələrində poetik təhür formaları izlənilir və onların müəyyən edilmiş özəllikləri bədi dil sisteminin qanunauyğunluğu kimi təqdim edilir.

Oğuz eposunun poetik sistemi haqqındakı qənaətlərini K. Vəli bu şəkildə ümumiləşdirir:

Fonetik səviyyədə-alliterasiya.

Morfoloji səviyyədə-morfemlərin təkrarı.

Leksik səviyyədə-qoşa sözlər, anafora və epifora.

Sintaktik səviyyədə-ritmik-sintaktik paralelizm.³³

Nəticə

Kamil Vəli Nərimanoğlunun oğuz eposunun öyrənilməsi istiqamətindəki fəaliyyətini araşdıraraq gəldiyimiz qənaət belədir ki, əlim oğuzşünaslıq sahəsini öz dəyərli tədqiqatları ilə inkişaf etdirib, onu həm nəzəri baxımdan zənginləşdirib, həm mövcud tədqiqat təcrübələrini ümumiləşdirib, həm də oğuz abidələrinin elmi tədqiq sahəsində yeni bir mərhələnin əsasını qoyub. Onun təşəbbüsü, birbaşa iştirakı və rəhbərliyi ilə bir sıra oğuz abidələri və onlara həsr olunmuş əsərlər öyrənilib, tərcümə edilib, nəşr edilib. Alman diplomatı Henrix Fridrix fon Ditsin “Oğuz siklopu” məqaləsi ilə başlanan, Rus türkologiyasında Bartoldun tədqiqatlarından keçən, Kilisli Rifət müəlliminin qələmi ilə türk dünyasına qazandırılan oğuz abidəsinin ən mükəmməl nümunəsi Kitabı Dədə Qorqudun linqvokulturoloji və linqvopoetik aspektlərdə öyrənilməsinə Kamil Vəli Nərimanoğlu ilə başlanılır. Kamil Vəli Nərimanoğluna qədər “Kitabi-Dədə Qorqud” mətni üzərində aparılan araşdırmaların elmi bibliografyası Rus alimləri V.V. Bartoldu, K.A. İnostantsevi, P.S. Spridonovu, İ.A. Anıçkovu, V.V. Velyaminov- Zernovu, A.Y. Yakubovskini, V. M. Jirmunskini, A. M. Kononovu və b. əhatə edir. Abidə qardaş Türkiyədə daim elmi

³² Vəli, a.g.e., 2000, s.129.

³³ Vəli, a.g.e., 2000, s.131.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

istimaiyyətin diqqət mərkəzində olmuş, Türk alimlərindən O. Ş. Gökyayın, M. Erginin, F.Köprülünün, C. Öztellinin, Ə. İnanın, Ə.R. Yalmanın, P.N. Boratavın, F.Kırzioğlunun, İ.Z. Burdurlunun, M.Urazın, B. Ögəlin, Ə. Ərcilasunun, O. F. Sərtkayanın və b. araşdırmaları öyrənilməyə davam etmişdir. Türkiyədə abidə üzərində tədqiqatlar bu gün də eyni uğurla davam etdirilir. “Dədə Qorqud” dastanlarının dili, bədiiliyi, sənətkarlıq xüsusiyyətləri Azərbaycanda B. Çobanzadənin, Ə. Abidin, Ə. Dəmirçizadənin, H.Araslının, Ə. Sultanlının, M. Təhmasibin, M. Seyidovun, H. Mirzəzadənin, T. Hacıyevin, K.Abdullanın, V. Aslanovun, əsərlərində geniş şərh olunmuşdur. Kamil Vəli Nərimanoğlunun araşdırmaları özündən öncəki tədqiqatların nailiyyətlərini nəzərə alır, amma heç bir tədqiqatı təkrarlamır, oğuz eposunun heç kimin açmadığı bağlı qapılardan birini açır. Müasir nəzəri ehtiyatlarla oğuz eposunun örnəyində Türk bədii dilinin poetik strukturu aydınlaşdırılır, onun modelləşdirici sistemi, qanunauyğunluqları və təzahür formaları müəyyənləşdirilir.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Kaynakça

KAMİL Vəli, 1980, Elimizdən-obamızdan, Bakı.

KAMİL Vəli, 1981, Azərbaycan dilinin poetic sintaksisi, Bakı.

KAMİL Vəli, 1983, Azərbaycan dili tarixi, Bakı.

KAMİL Vəli, 1984, Dastan poetikası, Bakı.

KAMİL Vəli, 1986, Sözüün sehri, Bakı.

KAMİL Vəli, 1987, Elin yaddaşı, dilin yaddaşı, Bakı.

KAMİL Vəli, 1989, Linqivistik poetikaya giriş, Bakı.

KAMİL Vəli, 1991, Xalqın sözü, gözəl sözlər, Bakı.

KAMİL Vəli, 1992, Oğuzlar. Yazıçı, Bakı.

KAMİL Vəli, 1987, Oğuznamə, çapa hazırlayanı, müqəddiməm, lüğət və şərhlərin müəllifi: Samət Əlizadə, Yazıçı, Bakı.

KAMİL Vəli, 1992, Rəşidəddin F. Oğuznamə, Azərənəşr, Bakı.

KAMİL Vəli, 1993, Oğuznamələr (tərtibçilər və ön sözüün müəllifləri: K.Vəli, F. Uğurlu, Bakı Universiteti nəşriyyatı, Bakı

KİTABİ-DƏDƏ QORQUD ENSİKLOPEDIYASI, 2000, Yeni nəşrlər
evi, II cild, Bakı.

XƏLİL Agaverdi, 2015, Qorqudsünaslığın inkişaf mərhələləri
və istiqamətləri. Epos və etnos beynəlxalq konfransının materialları,
Bakı.